ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԱՐՑԻ ԵՒ ՍՈՒՄԿԱՅԻԹԻ ՍՊԱՆԴԻ ՄԱՍԻՆ ՀԱՄԱՊԱՐՓԱԿ ԱՍՈՒԼԻՍ

ԿԱՐԷՆ ԽԱՉԱՏՈՒՐՈՎԻ ՀԵՏ

● Ինքնավստահ, բանիմաց, պետական-կուսակցական եւ հասարակական չզուտ մտածողութեամբ յատկանշուող անձնաւորութիւն մըն է խորհրդային Նովոսթի մամլոյ գործակալութեան կեդրոնական խորհուրդի փոխ-նախագահ Կարէն Խաչատուրով, թոռը հայ մեծ բնանկարիչ Գէորգ Բաշինջաղեանի: Հայու եւ մանաւանդ թիֆլիսահայու իր անմիջական բնաւորութիւնը աչքի կը զարնէ իսկոյն, հակառակ երկար տարիներէ ի վեր Մոսկուա բնակելուն եւ արտասահմանի մէջ աշխատանքային երկարաժամկէտ կեցութիւններուն:

Կարէն Խաչատուրով այս օրերուն մեր՝ հայ մամուլին փնտռած անձն է: Ոչ միայն իր պաշտօնին բերումով, այլեւ խորհրդային ղեկավարութեան բարձրագոյն ոլորտներուն մօտ կանգնած անձի իր հանգամանքով, ան շատ բան կրնայ լուսաբանել եւ յստակացում կրնայ բերել երեւմտեան լրատու գործակալութեանց շատախօսութեան եւ խորհրդային լրատուութեան ժլատութեան միջեւ տուայտող հայ լրագրութեան համար: Աւելին. ինչպէս նախապէս իր գրած եւ *«Լէ Նուվէլ տը Մոսկու»* թերթին մէջ հրատարակած յօդուածէն (*տես՝ «Զարթօնք»*, 27 *Մարտ* 1988) կը պարզուէր, Ղարաբաղի ծանօթ դէպքերու օրերուն ան այցելեր էր Ստեփանակերտ ու Պաքու, հետեւաբար մօտէն տեղեակ էր կացութեան:

Արծուաքիթ այս հայուն կը հանդիպինք խորհրդային Նովոսթի մամլոյ գործակալութեան Պէյրութի կեդրոնին մէջ, երկու անգամով՝ 31 Մարտին եւ 2 Ապրիլին, լիբանանահայ մամուլի ներկայացուցիչներուն տրամադրուած ասուլիսի սեղանին շուրջ, *«Արարատ»*, *«Ազդակ»* եւ *«Զարթօնք»* օրաթերթերու եւ *«Ազգային մշակոյթ»* շաբաթաթերթի պատասխանատու խմբագիրներու մասնակցութեամբ: Ասուլիսին ներկայ են նաեւ խորհրդային դեսպանատան հայ պաշտօնատարները՝ Լ. Սինանեան եւ Ստ. Աւագեան, որոնցմէ երկրորդը կը կատարէ թարգմանի պարտականութիւն:

Իսկոյն կը պարզուի, որ Կ. Խաչատուրով մասնակցած է 18 Մարտին Մոսկուայի մէջ գումարուած խորհրդակցական այն լայն ժողովին, որ Կեդրոնի քարտուղար եւ քաղբիւրոյի անդամ Ի. Լիկաչովի նախագահութեամբ քննարկած է Ղարաբաղի հարցի կապակցութեամբ խորհրդային բարձրաստիճան պաշտօնատարներու զեկուցումները: Լիկաչովի կողքին՝ Զայքովի, Ռազումովսքիի, Սոլոմենցեւի, Տեմիչեւի, Տոլկիխի, Լուքիանովի, Կարէն Բրուտենցի, Մչեդլովի (նմանապէս հայ), Կարէն Խաչատուրովի եւ Ատրպէյճանցի մտաւորականներու ներկայութեամբ գումարուած այդ ժողովին ընթացքին լսուած են 8 զեկուցումներ, իւրաքանչիւրը 10 վայրկեան տեւողութեամբ, բացի Կ. Խաչատուրովի զեկուցումէն, որ ժողովի նախագահին արտօնութեամբ տեւած է 35 վայրկեան: Բացի իրմէ խօսած են նաեւ միւս երկու հայերը՝ Կ. Բրուտենց եւ Մչեդլով, մինչ ատրպէյճանցի ներկայացուցիչները ընդհանրապէս մնացած են լուռ, իսկ Սումկայիթի դէպքերուն պարագային՝ ամօթապարտի կեցուածքով: Ամօթի ու խայտառակութեան այդ զգացողութիւնը, ըստ Կ. Խաչատուրովին, ներկայիս կ'ապրին ընդհանրապէս բոլոր ատրպէյճանցիները, որոնց բուն զգացումներուն խորթ են այդ ոճրային արարքները:

Խորհրդակցական հանդիպումին ընթացքին Կ. Խաչատուրով ներկաներուն ուշադրութիւնը հրաւիրած է այն կէտին վրայ, որ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավարութիւնը երեւակայական է միայն, եւ իբրեւ օրինակ կրկնած իր վերոյիշեալ յօդուածէն արդէն մեզի ծանօթ այն փաստը, թէ Մարզին մէջ նոյնիսկ բժիշկ մը կամ ուսուցիչ մը պաշտօնի կոչելու համար նախօրօք պէտք է հաւանութիւնը ունենալ Պաքուի իշխանութեանց: Լիկաչով զարմանք յայտնած է այս հաստատումին դիմաց:

Ըստ Կ. Խաչատուրովի, Ղարաբաղի հարցը իւրայատուկ է, քանի որ հոն ազգային ճնշումները կը դիմաւորուին իբրեւ ընկերային ճնշումներ, եւ մշակութային ու կրօնական սահմանափակումները ակնառու են: Իր զեկուցման մէջ յայտնած է նաեւ, թէ Ղարաբաղի Մարզին տնտեսական մակարդակը զգալիօրէն կը զիջի Ատրպէյճանի մակարդակին, կը կատարուի հում նիւթերու եւ յատկապէս մետաքսի անարդար շահարկում եւ մշակութային խտրականութիւնը կ'արտայայտուի բազմաթիւ մարզերու մէջ, կրթականէն մինչեւ հրատարակչական եւ պատմական յուշարձաններ:

Առանձին զեկուցում կատարած է նաեւ Կոմկուսի Կեդրոնի կից արտաքին հարցերու գծով յանձնաժողովի փոխ-նախագահ Կարէն Բրուտենցը, յատկապէս շեշտելով խորհրդային սահմանադրութեան մէջ ինքնավար մարզերու իրաւասութիւններուն անբաւարար եւ սրբագրումի կարօտ էութիւնը: Լիկաչով ընդհանրապէս համամիտ գտնուած է կատարուած մատնանշումներուն, միաժամանակ աւելցնելով որ Խ. Միութեան մէջ առայժմ գոյութիւն չունի նման հարցերու քննարկման համապատասխան մակարդակ:

⁂

Մամլոյ ասուլիսի երկրորդ հանդիպումը, որ կայացաւ նոյն վայրին մէջ, անցաւ աւելի աշխոյժ եւ տեւեց շատ աւելի երկար՝ աւելի քան մէկուկէս ժամ, որուն ընթացքին Կ. Խաչատուրով հանգամանօրէն պատասխանեց լրագրողներու հարցերուն:

ՍՈՒՄԿԱՅԻԹԻ ԶՈՀԵՐՈՒ ԹԻՒԻՆ ՄԱՍԻՆ

Կռահելով որ այս մասին հարցումներ պիտի ուղղուին ինծի եւ լուսաբանութիւններ պիտի պահանջուին, եւ նկատի ունենալով որ արեւմտեան մամուլն ու Հայաստանեան որոշ կազմակերպութիւններ (ինչպէս՝ Գիտութիւններու Ակադեմիան եւ «Ղարաբաղի Կոմիտէ»ն) սխալ ներկայացուցած են Սումկայիթի դէպքերը, Մոսկուայէն ելլելէ առաջ ես ներկայացայ Ս. Միութեան գլխաւոր դատախազի առաջին տեղակալին եւ խնդրեցի ինծի տալ ճշգրիտ տեղեկութիւններ, որոնք հետեւեալներն են.

32 հոգի սպաննուած են Սումկայիթի մէջ, Փետրուարի 27ին: Ասոնցմէ քսանըվեցը հայեր են, մնացածներէն ոմանք սպաննուած են հայերը պաշտպանելու ժամանակ, եւ որոնց շարքին՝ ատրպէյճանցիներ: Իսկ ինչ կը վերաբերի վիրաւորներու թիւին, շատ յարաբերական է այդ, քանի որ անոնց մէջ կան շատեր, որոնց բուժումը տեւած է մի քանի ժամէն մինչեւ մի քանի օր: Ասոնց մեծամասնութիւնը զինուորներ են կամ միլիցիաներ, հիմնականին մէջ՝ ազգութեամբ ռուս: Բաց ասկէ, լուրեր տարածուած են այն մասին, թէ սպանութիւններ տեղի ունեցած են նաեւ մանկատուներու կամ մայրանոցներու մէջ. ես պարտականութիւն ունիմ յայտարարելու, թէ այդ լուրերը ոչ հեռուէն եւ ոչ մօտէն կը համապատասխանեն իրականութեան: Անշուշտ, այս բոլորը չեն նսեմացներ յանցագործութիւններուն իմաստն ու նշանակութիւնը, այլ պարզութիւն կը մտցնեն յանցագործութեանց տարողութեան մէջ, կը ճշդեն անոնց սահմանները:

ՀԱՆՐՈՒԹԻՒՆԸ ԽՍՏԱԳՈՅՆ ՊԱՏԻԺՆԵՐ ԿԸ ՊԱՀԱՆՋԷ

Թէեւ այդ օր ես Սումկայիթ չէի գտնուեր, այլ՝ Ստեփանակերտ, իսկ յաջորդ օրը՝ Պաքու, սակայն կրնամ յայտնել թէ յանցագործութիւնները ինչպէս պատահած են:

Այժմ տեղի կ'ունենայ հետաքննութիւն, որուն կը մասնակցին Մոսկուայէն, Լենինկրատէն եւ Ռուսաստանի այլ քաղաքներէ ժամանած լաւագոյն մասնագէտ քննիչներ, որոնց պաշտօն տրուած է ամենակարճ ժամկէտի մէջ պարզել ամբողջ պատահածը եւ բացայայտել յանցագործները: Այնուհետեւ պետական դատարանին կը մնայ պատիժները սահմանելու պարտականութիւնը:

Ներկայիս մեզ կը մեղադրեն թէ Սումկայիթի դէպքերուն մասին անհրաժեշտ տեղեկութիւններ չենք տար: Այս կապակցութեամբ ըսեմ, թէ խորհրդային դատավարութեան խախտումներէն մէկն ալ այն է, որ մինչեւ հետաքննութեանց աւարտը չի թոյլատրուիր այդ մասին յայտարարութիւններ կատարել մամուլի մէջ, որովհետեւ այս օ[illegible]ին խախտումը յաճախ ծանր հետեւանքներ կ'ունենայ: Որեւէ դատարան չի կրնար պատիժ նախասահմանել ինքնիրմէ:

Սովետական հանրային կարծիքը այս օրերուն մօտէն կը հետեւի Սումկայիթի հետաքննութիւններուն: Մոսկուա, մեր ապրած շէնքին մէջ, ուր միայն ռուսեր կը բնակին, մարդոց մեծամասնութիւնը պարտք համարեց այցելել ինծի եւ զայրոյթ յայտնել պատահածին համար: Անոնց մէջ շատ էին Կենտկոմի մէջ աշխատող պաշտօնատարները: Վերջին այցելողն էր Մոսկուայի ժողովրդային հսկողութեան կոմիտէի նախագահը, որ յայտնեց թէ ինք չի կրնար հասկնալ թէ նման բան ինչպէս կրնայ տեղի ունենալ: Ան իր զայրոյթը յայտնեց:

Դուք չկարծէք թէ Սումկայիթի մէջ տեղի ունեցածը կը մտահոգէ միայն հայերը: Այս հարցը մեր ամբողջ հանրութիւնն է որ կը մտահոգէ: Հետաքննութեան անձամբ կը հետեւի նաեւ ընկեր Կորպաչովը, որ նոյնպէս խիստ զայրացած է:

Անհրաժեշտ է սպասել քննութեանց աւարտին: Կարեւորն այն է, որ յանցագործութեանց կազմակերպիչները ձերբակալուած են, եւ անոնց միջոցով կը բացայայտուին նաեւ միւս յանցագործները: Դատավարութիւնը բաց պիտի ըլլայ:

«Կոմունիստ» թերթին մէջ լոյս տեսած իմ յօդուածին կապակցութեամբ հարց բարձրացաւ, թէ ինչո՞ւ գրեր էի թէ «Սումկայիթի յանցագործները չեն կրնար խուսափիլ իրենց պատասխանատուութենէն»: Ես պատահականօրէն չէ որ գրեր էի այդ նախադասութիւնը, որովհետեւ արդարադատութիւնը իշխանութեան օղակներէն մէկն է, եւ ան կրնայ սխալներ թոյլ տալ, սակայն հանրութիւնը թոյլ չի տար որ այդպիսի սխալներ տեղի ունենան:

Ես դարձեալ կ'ուզեմ կրկնել, թէ յանցագործներուն կը սպասեն խորհրդային օրէնքներով սահմանուած խստագոյն պատիժները:

Ի՞ՆՉ ԵՂԱԾ Է ՍՊԱՆԴԻՆ ԵՆԹԱՊԱՏՃԱՌԸ

Այժմ արդէն կը պարզուի, որոշ չափով, այդ յանցագործութիւններուն պատկերը:

Հարցն այն է որ Ղարաբաղի Խ. Հայաստանին կցելու որոշումը շատ հիւանդագին ձեւով ընդունուեցաւ Ատրպէյճանի պաշտօնական թէ հասարակական խաւերուն կողմէ: Անշուշտ հասկնալի է որ դժուար է դիմացի կողմի պատճառաբանութիւնները ընդունիլը, սակայն անհրաժեշտ է այդ բանը ընել: Ատրպէյճանի ղեկավար շրջանակներ այս հարցին առնչութեամբ կ'ըսեն. «Դուք կը պահանջէք Ղարաբաղը վերադարձնել, սակայն գոյութիւն ունի սահմանադրութիւն, որ Թուրքի կտոր չէ. այսօր դուք մեզ կը զրկէք ասկէ, իսկ վաղը՝ որեւէ ուրիշ բանէ. արդեօք մենք իրաւունք չունեցող ա՞զգ ենք»: Իսկ ուրիշներ, յատկապէս իրենց մտաւորականութիւնը, կ'ըսեն. «Եթէ Երեւանի մէջ մէկ միլիոն հոգի ցոյցի կ'ելլէ, մենք կրնանք երեք միլիոնով ելլել: Անցած է 65 տարի Ղարաբաղի՝ Ատրպէյճանին կցուելէն, եւ այդ ընթացքին 3 սերունդներ անցեր են»: Ինչ կը վերաբերի աշխատաւոր՝ բանուոր թէ գիւղացի զանգուածներուն, յատկապէս Պաքուի մէջ, ինչպէս նաեւ Ստեփանակերտ, անոնք լաւագոյն միջազգայնականութեան աւանդութիւններով կ'ապրին: Հետեւաբար շատ հիւանդագին կերպով դիմաւորուեցաւ այդ պահանջը: Մանաւանդ որ երկու հանրապետութիւններուն պատմաբանները ժխտական դեր խաղացած են այս հարցին մէջ, որոնք ամէն կողմէ փորձած են հաստատել իրենց սեփական ճշմարտութիւնը:

Հետեւաբար հարցը այդքան պարզ չէ որքան որ կ'երեւի առաջին հայեացքէն:

Վերադառնալով Սումկայիթի դէպքերուն, գիտենք թէ Հայաստանի մէջ կ'ապրին շուրջ 300,000 ատրպէյճանցիներ(*), որոնք անշուշտ Ղարաբաղի դէպքերէն ետք ինքզինքնին հանգիստ չէին զգար: Թէպէտ անոնց դէմ որեւէ գործողութիւն տեղի չէ ունեցած հայոց կողմէ, սակայն անոնք վիրաւորանքներու ենթարկուած են, եւ պարզ տրամաբանութիւնն ալ կրնայ յուշել, որ հոն ուր, օրինակ, հայ երախաները աւելի շատ էին, ծեծած են ատրպէյճանցի իրենց հասակակիցները: Կը նշանակէ թէ անոնցմէ ոմանք վախի մէջ եղած են: Ահա այդ ժամանակ է որ, անոնցմէ ոմանք, իրենց հետ վերցնելով ուրիշներ (թէեւ այն հարցը թէ ինչո՞ւ անոնք այդ արարքին դիմած են՝ կրնայ պարզել միայն հետաքննութիւնը), կը հասնին Ատրպէյճան: Մի քանի հազարի հասնող ատրպէյճանցիներու այս խումբը, գալով Ղափանէն, կը հասնի Սումկայիթ, ուր լուր կը տարածուի որ հայերը հաշուեյարդարը պիտի կատարեն ատրպէյճանցիներուն: Իսկ անոնք որոնք Պաքու կը հասնին, իրենք զիրենք կը պահեն հանգիստ: Ես զիրենք տեղաւորուած գտայ տեղւոյն դպրոցներուն մէջ եւ այլուր:

Այդ օրերուն Պաքու կը գտնուէր ՍՄԿԿ Կենտկոմի պատասխանատու աշխատողներու մեծ խումբ մը Կենտկոմի կազմակերպչական բաժնի վարիչ Կէորկի Ռազումովսքիի գլխաւորութեամբ:

Եւ հոն ես 28 Փետր.ին տեսայ տեղական պատկերասփիւռի հաղորդումներէն մէկը, որուն ընթացքին Կենտկոմի պատասխանատու աշխատողներէն Քոնթացեւը ելոյթ ունեցաւ եւ հաւաստիացուց, թէ Հայաստանի բոլոր այն շրջաններուն մէջ ուր ատրպէյճանցիներ կ'ապրին, կարգուկանոնը կը տիրէ, թէ մարդկային իրաւունքները պաշտպանուած են, թէ չկայ անհանգստանալու որեւէ պատճառ: Ապա ան հաղորդեց, որ ատրպէյճանցի երեք երիտասարդներ, որոնք Հայաստանէն Պաքու եկեր էին, ետ վերադարձած են Ղափան, ուր զիրենք դիմաւորած եւ ընդունած են հայ ընկերները, եւ անոնք համոզում գոյացուցեր են որ ատրպէյճանցիներուն որեւէ վտանգ չսպառնար Հայաստանի մէջ: Ապա պատկերասփիւռէն ելոյթ ունեցան յիշեալ երեք ատրպէյճանցիները եւ հաստատեցին, թէ՝ այո, իրենք եղած են Ղափան եւ կոչ կ'ընեն բոլոր անոնց, որոնք Պաքու կամ Ատրպէյճանի որեւէ այլ քաղաք եկած են, վերադառնալու իրենց հարազատ բնակավայրերը, քանի որ ատրպէյճանցիներուն համար այդ բնակավայրերը հարազատ են՝ որքան հայոց համար Ղարաբաղը:

Այնուհետեւ, Փետրուար 28–29, Պաքուի պատկերասփիւռն ու ձայնասփիւռը տառացիօրէն իւրաքանչիւր ժամը անգամ մը հաղորդում տուին այն կէտերուն մասին, ուրկէ կրնային Հայաստանէն փախած ատրպէյճանցիները օդանաւով, շոգեկառքով կամ այլ փոխադրամիջոցներով վերադառնալ: Արդարեւ, հարցը այն չէր որ Պաքու այդ օրերուն հաւաքուեր էին շուրջ 7000 հոգի, այլ այն՝ որ անոնց շուրջը տեղի կ'ունենային անհիմն խօսակցութիւններ, ինչ որ կը վտանգէր Պաքու ապրող տասնեակ ու տասնեակ հազարաւոր հայերու վիճակը: Եւ ատրպէյճանցիները ամէն ինչ ըրին որ տառացիօրէն երկու օրուան ընթացքին ոչ մէկ փախած ատրպէյճանցի մնայ Պաքու: Այս ամէնը կատարուեցաւ Դեմիրճեանի եւ Պակիրովի անձնական պատասխանատուութեան տակ:

Ահա այդ կացութեան մէջ էր որ, Սումկայիթի մէջ, ատրպէյճանցիներու խումբ մը լուր տարածեց, թէ ատրպէյճանցիներ սպաննուած եւ հալածանքներու ու բռնաճնշման ենթարկուած են Հայաստանի մէջ: Եւ պարզուեցաւ որ, մարդոց խումբ մը, շուրջ 500 հոգի, մեծ մասամբ նախապէս քրէական յանցանքներու համար դատապարտուածներ, ֆիզիքական տեռորի ենթարկած են հայեր Սումկայիթի մէջ: (Պաքուի մէջ ոչ մէկ հայու գլուխէն մազ մը անգամ չէ ինկած, ինչպէս նաեւ ոչ մէկ այլ քաղաքի մէջ, բացի Սումկայիթէն:) Այդ աւազակախումբը, 5–6 հոգինոց խմբակներով, սկսած է յանցագործութիւններ կատարել, բնակարաններ մտնել, օթոպիւսներ կանգնեցնել՝ հայեր փնտռելով, թէեւ ատրպէյճանցիներ չեն ձգած որ հայեր դուրս ելլեն այդ օթոպիւսներէն: Եւ պէտք է ըսել թէ, եթէ ատրպէյճանցիներու պաշտպանութիւնը չըլլար, հայ զոհերուն թիւը բազմապատիկ աւելի կ'ըլլար:

ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒՆԵՐԸ

Կարեւոր է գիտնալ թէ ո՞վ է գլխաւոր պատասխանատուն այդ դէպքերուն:

(Շար.ը տեսնել Դ. էջ)

(*) Սխալ է այս թիւը. Խ. Միութեան 1979ի մարդահամարի տուեալներով այդ թիւը չ'անցնիր 160,841 հազարը, եւ 9 տարուան մէջ ատրպէյճանցիք չէին կրնար բազմանալ այդքան: – Ծ. Խ.